

ЛЕКЦІЯ 1

СУТЬ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ

(2 години)

ПЛАН

1. Поняття «ідеологія». Погляди філософів на феномен ідеології: А. де Трасі, К. Маркс, П. Рікер, С. Ліпсет.
2. Структура політичної ідеології.
3. Функції політичних ідеологій.

I.

Поняття «ідеологія». Погляди філософів на феномен ідеології: А. де Трасі, К. Маркс, П. Рікер, С. Ліпсет.

Передусім спробуємо зосередити увагу на межі, що розділяє «чисту» політичну теорію та ідеологію. Як зазначив К. Гірц, «...де та точка (якщо вона є), в якій закінчується ідеологія і починається наука – от що стало загадкою сфінкса для багатьох сучасних соціологів та зброєю, яка ніколи не іржавіє, в руках їхніх противників».

Сформулювати таке «чисте знання» непросто: необхідне мислення, вільне від будь-якого ідеологічного впливу. У цьому і полягає проблема, оскільки «суспільні науки поки що не змогли розвинути справді безоцінне поняття ідеології». Суспільно-політичне мислення виростає не з безплотних роздумів, а завжди пов'язане з наявною життєвою ситуацією мислителя.

Враховуючи таку позицію, що отримала назву теорії інтересу, К. Мангайм спробував сформулювати «вільне від оцінок поняття ідеології», але, підпорядковуючись логіці свого постулату, прийшов до епістемологічного релятивізму, що отримав назву парадокс Мангайма. Парадокс Мангайма виникає внаслідок здійснюваного ученим розгляду еволюції поняття ідеології у К. Маркса. Як зазначає К. Мангайм, будь-яка людина належить до певної соціальної групи, розділяє економічні, соціальні, політичні умови їй притаманні, а отже, людина сповідує ідеї та цінності, мислить в категоріях мислення цієї соціальної групи. Тож сутність парадоксу полягає у тому, що поняття ідеології неможливо застосувати до самого цього поняття. Іншими словами, якщо все є суб'єктивним, усі наші ідеї зумовлені певною соціальною ситуацією, і, як наслідок, соціальними інтересами, які нами не усвідомлюються, то сформулювати теорію ідеології, яка сама по собі не буде ідеологічною, неможливо. Як зазначив П. Рікер «...можливо, в цьому і полягає нещаслива доля поняття ідеології – бути поглинутою власним предметом». Власне і саме поняття

ідеології, яке з'явилося в трактаті Антуана Дестюта де Трасі «Елементи ідеології» (1801–1815), претендувало виключно на науковість. Перший том стосувався «Історії людських методів пізнання», а його перша частина – «Формування наших ідей, або ... ідеологія у власному сенсі» розглядалася як природнича наука про походження усіх наших актів пізнання (де Трасі навіть вважав її розділом зоології).

До того ж сучасна наука пропонує певну множину методологічних підходів, які можуть бути використані у дослідженні цієї проблеми. Будучи обмеженими у своєму дослідженні, ми звернемося лише до деяких з них.

Американський дослідник Д. Джерміно у своїх міркуваннях послуговується функціональним підходом. Зокрема, обґрунтовуючи свою позицію, він зазначає, що слово «theoria» з самого початку означало діяльність людей, що називалися theoroi. Вони здійснювали «дослідницькі» відвідини на релігійні фестивалі сусідніх poleis. Theoros був «спостерігачем» або ж «глядачем». Дієслово theorein означає «заглиблюватися у видовище», тобто спостерігати за ним. Отже, шляхом внутрішнього спостереження theoros здатен проникати крізь “покривало” видимості і доходити у своїх міркуваннях про природу реальності до episteme як протилежності doxa. Тож тепер ми можемо зробити такі висновки. Практичне знання орієнтоване на дію — саме дія є його кінцевою метою. Таке знання з самого початку містить в собі елемент зацікавленості, а отже, і зазнає ідеологічного впливу. Ідеологія соціально зумовлена, а тому є проекцією суб'єктивних «ціннісних суджень».

Метою теоретичного знання є лише розуміння. Воно не містить відношення зацікавленості і залишається нейтральним. Теоретичні міркування щодо політики орієнтовані на пізнання політичної реальності в ім'я самого цього знання, а не на користь якоїсь тимчасової мети. Теорія є, по суті, справою спостерігача, який насамперед намагається пізнати істину, а не визначити напрям політичної діяльності. Хоча такі міркування надалі можуть бути використані в практичній діяльності.

Більшість дослідників поставленої проблематики сходяться на тому, що з часів Французької революції і до ХХ ст. відбувається становлення ідеології та занепад політичної теорії. На історичну арену виходить лібералізм, який структурує політику навколо пріоритету економічних інтересів. Занепад політичних категорій та зростання соціальних були характерними ознаками ситуації, що склалася. «Політичне» було замінене «суспільним». Політика стала «ґрунтуватися» на економічних запитах. Як зазначив Р. Ешкрафт, роль та

статус політичної теорії були узурповані теорією економічною. Лібералізм сформував особливий тип мислення, згідно з яким суспільство, а не політичний порядок має панівне значення. Іншими словами, проблема була спричинена підкоренням філософських завдань політичним та економічним інтересам соціальних груп, що підтримували розвиток лібералізму. На думку Р. Ешкрафта, багато західних авторів стали мимовільними (різною мірою) захисниками ліберальних позицій всупереч марксизму. При цьому вони критикують лібералізм як філософський напрям і культурну традицію за ті цінності, на які він спирається (наука, природне право, релятивізм), але зазначають, що цінності первісно притаманні лібералізму як політичному явищу.

Намагаючись вирішити проблему, Д. Джерміно зробив спробу відмежувати «ідеологів» від «справжніх теоретиків». Згідно з його поглядами, існує межа між рівнями політичної думки і мислителями, які ці рівні представляють: Платоном і Антифоном, Фоною Аквінським та Марсилієм Падуанським, Г. Гегелем та Е. Берком. Критеріями такого поділу виступають: масштаб тих проблем, до яких вони звертаються, їх ставлення до власного дослідження, а також критична витонченість використовуваних концептів. Ця межа, на думку Д. Джерміно, відділяє політичних теоретиків від публіцистів. Об'єднувальним принципом є той факт, що усі вони писали, маючи на думці конкретну мету. Але вирішальним критерієм було розроблення метафізичних та антропологічних принципів, на основі яких вони будували свої припущення для політичної дії. Справжнього політичного теоретика характеризує його теоретичний настрій чи «настанова», факт того, що його дослідження пов'язує політику з тотальністю людського переживання, а також амбіції дійти висновків, які можуть претендувати на статус знання, а отже, мати універсальну вистовуваність для усіх людей на усі часи.

«Парадигмальними мислителями», які забезпечили нас «пробними каменями» і очолюють список тих, хто істотно доклався до розвитку політичної науки, можна вважати Платона, Арістотеля, Фому Аквінського, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ж. Ж. Руссо та Г. Гегеля. Питання може виникнути лише щодо Макіавеллі, в роботах якого теоретичний аспект на перший погляд є не настільки яскраво виражений. Здавалося, найбільш відома робота автора «Володар» є яскравим прикладом зворотного. Та лише глибоке знання політичної природи людини дало можливість Н. Макіавеллі дійти настільки обґрунтованих висновків. У зверненні до Лоренцо де Медичі в праці «Володар» сам Макіавеллі зазначає: «Намагаючись засвідчити свою відданість

Вашій світлості, я не знайшов нічого ціннішого, ніж знання мої в тому, що стосується справ великих людей, надбані мною багаторічним досвідом у справах теперішніх та неперервним вивченням справ минулих».

До того ж видається, що висновки, зроблені Д. Джерміно, також “грішать” суб’єктивністю. Принаймні міркування, наведені вченим, навряд чи дають вичерпне право такого поділу на

«мислителів» та «публіцистів». Залишається багато видатних постатей, внесок яких у розвиток політичної науки у тих чи інших її аспектах, є неоціненним: їх Д. Джерміно навіть не згадує у своїх міркуваннях. Окрім того, вчений зазначає: «У випадку з Т. Гоббсом ми справді знаходимося у присутності автора політичної теорії усіх часів. Гоббс був настільки відданий неупередженому прагненню до знань про політику, що поява «Левіафана» спрямувала на нього гнів не лише роялістів, але й антироялістів Англії». Та, на нашу думку, в умовах громадянської війни Т. Гоббс мав цілком конкретну мету – забезпечення найважливішого природного права людини. Для цього потрібна сильна, міцна влада – Левіафан, — і не важливо, хто цю владу втілює.

Тож можемо підсумувати, що функціональний підхід, забезпечуючи нас доступними і цілком логічними викладками, за практичного використання не дає бажаних результатів.

Іншу методологічну позицію займає К. Гірц. Він пропонує для визначення концепту ідеології скористатися символічним підходом. Беручи за основу, обґрунтовану Т. Парсонсом та Е. Шилзом теорію напруження, він визначає ідеологію як спосіб інтеграції та збереження ідентичності. Ідеологія трактується як символічні образи соціального порядку або шаблони для орієнтації у політичному житті. Наука та ідеологія як різні культурні системи використовують різні символічні стратегії. Наука тяжіє до незацікавленості, отже, її стиль – стриманість, сухість викладення матеріалу. Ідеологія називає структуру ситуації такою, щоб вплинути на почуття. А тому її стиль – прикращення, жвавість. Якщо першочергове завдання науки – опис фактів, завдання ідеології – їх оцінка. Ідеологія може критикувати або хвалити, але не залишається нейтральною. Таке міркування дає можливість визначити важливу ознаку, що відрізняє ідеологію від науки, – діалогічність, протиставлення «ми» — «вони». Якщо наука – це діагностичний, критичний вимір культури, то ідеологія – вимір виправдовувальний, апологетичний.

II

Структура політичної ідеології

Політична ідеологія має трирівневу структуру свого функціонування:

1) теоретико-концептуальний, який включає розробку та обґрунтування цілей, принципів, цінностей, ідеалів. На цьому рівні формується образ дійсності, тобто узагальнене уявлення групи про свої інтереси та цілі;

2) програмно-політичний, на якому загальні соціально-філософські принципи перетворюються в конкретні програми, лозунги, гасла, документи, вимоги політичної еліти. На цьому рівні відбувається поєднання загальних політичних поглядів з повсякденними потребами, які громадяни та їх об'єднання висувають до влади. Означені принципи, лозунги, програми, документи складають ідейно-політичну основу для прийняття рішень, орієнтації та стимулювання поведінки громадян.

3) актуалізований (чи поведінковий), який свідчить про міру засвоєння громадянами цілей, вартостей, ідеалів, принципів політичної ідеології, наскільки вони втілені в діях громадян.

Між цими рівнями можуть існувати суперечності в трактуванні одних і тих же ідей, наприклад, між ідеалами (свободи, рівності, братерства) і засобами їх реалізації (терор і насильство яacobінців у Франції, більшовизму в Росії, військові акції США у В'єтнамі, Іраку).

Структурними складниками політичної ідеології є:

- 1) політичні ідеї;
- 2) політичні теорії, концепції, доктрини;
- 3) політичні ідеали, цінності, мрії, утопії;
- 4) оцінка політичних процесів;
- 5) гіпотези, гасла, програми.

Політична ідея — вихідний момент теоретичного пізнання і перетворення політичної реальності. Час від часу між попередніми ідеями, способами пояснення дійсності і новими фактами виникає суперечність. Якщо ця суперечність не розв'язується в нових ідеях, то старі ідеї гальмують прогресивні зміни. Політична ідея — це результат осягнення думкою предмета пізнання — політичного процесу. Ідея містить в собі як ідеальний стан об'єкта, так і план (проект) його реалізації. Ідея є містком між думкою і дією, дозволяючи енергії

думки перетворюватись в конкретну активну дію. Тут потреба (дефіцит чогось) завдяки ідеї (миттєвому осягненню дійсності думкою) перетворюється в інтереси, цілі й мотиви соціальних спільнот і стає посібником для подальших дій. Тому не ідеї (свободи, братерства, загального блага, миру, рівності, демократії) погані, а люди недосконалі, бо, осягаючи ідеї своєю свідомістю, ми їх деформуємо своєю корисливістю. Ідея президентської форми правління працює в США вже сотні років, а в Україні викликає сумніви й застереження. Тож духовна чистота (чи її відсутність) може суттєво впливати на реалізацію будь-якої ідеї. Так, ідея поділу влади була висунута ще в античності, відновлена Дж. Локком, а концентровано викладена Ш. Монтеск'є. Надати ідеї поділу влади концептуального виразу вдалось тільки в ХІХ ст., коли теоретики демократичного лібералізму системно опрацювали її постулати. Зусиллями теоретиків ХХ ст. вдалося досягти задовільного теоретичного стану політичної концепції поділу влади. Політологічна наука в своїх скарбничках містить чимало концепцій (парламентаризму, плебісцитарної демократії, різних типів демократичного правління, політичних еліт, партій, лідерів).

Політична гіпотеза спонукає відшукувати можливі та ймовірні причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Вона дозволяє продуктивніше формувати концепції.

Політична концепція логічно поєднує ідею чи кілька ідей в систему суджень. Хоча концепція містить глибокі і конкретні знання, вона поступається політичній доктрині та політичній теорії своєю повнотою.

Політична доктрина — це розвинена система ідей, поглядів, концепцій, що виражають суть і зміст організації політичної влади в державі, функціонування влади, провідні тенденції її розвитку. Кожна держава опрацьовує власну політичну, військову доктрини, в яких розкривається стратегія і тактика політичної діяльності на історичний період. Доктрина визначає межі політичної влади в суспільстві, характер політичного режиму, основні методи реалізації влади в державі, постулати національної безпеки, розкриває зміст політичних, ідеологічних цінностей. Чинна конституція уособлює політичну доктрину у формі беззастережних і обов'язкових для виконання норм.

Претендуючи на всезагальність, універсальність, знання та відображення істини, ідеологія включає в себе теоретичне знання. Вона зазнає впливу не тільки нижнього психолого-емоційного рівня, але й прагне дотягтись до науково-теоретичного рівня. Власне її ніхто саме як ідеологію не виробляє.

Більшість шукає істину в формі теорії. Тому логіко-концептуальною основою ідеології є соціальні і природничі теорії. Політична теорія — вища, найбільш розвинена форма організації наукового політичного знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві зв'язки політичної сфери дійсності. Але якщо наукова теорія набуває ідеологічного відтінку, то вона втрачає свою академічну чистоту, формальну безсторонність і запліднюється колективною (груповою) волею та груповим інтересом.

Політичний ідеал спрямовує ідеологію на пошук досконалих форм суспільного життя, оцінює сучасні форми життєустрою з позицій майбутнього.

Політичні цінності сприяють формуванню стандартів оцінки кожної політичної дії, вчинку, їх наслідків. Тобто наскільки дана дія, вчинок демократичний, відповідає цінності миру, свободи, суверенітету, плюралізму, відкритості, чесності тощо. Цінності впливають на добір та ієрархію політичних пріоритетів, визначають характер аргументації (прихильники плюралізму відстоюватимуть право політичної опозиції на свободу слова в межах демократичного закону, а ті, кому властива віронетерпимість, знаходять аргументи для заборони діяльності "чужинців").

Структурним компонентом політичної ідеології є також політичні гасла. Політичні гасла — це керівні ідеї, завдання, вимоги та директиви політичних перетворень. Вони є спонуками до безпосередньої дії, закликом до змін (ліберальним гаслом Французької буржуазної революції було "Свобода, братерство, рівність"; комуністичної ідеології — "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", "Вся влада Радам"; помаранчевої революції — "Свободу не спинити!"). Гасла транслиують політичну ідеологію в масову свідомість, активізують творчість людей. їх прийняття чи відхилення вказує на дієвість політичної теорії.

Більш швидкоплинними є політичні лозунги ("Ми разом, нас багато, і нас не подолати", "Схід і Захід разом!", "Суддям честь!"). Вони можуть мати ситуативний характер і менш прив'язані до ідеологічних ідеалів та цінностей.

Ідеологіям притаманні також політичні міфи і політичні утопії.

Політична утопія — це сукупність ідей та уявлень, які є продуктом абстрактного мислення, не ґрунтуються на знанні реальних політичних процесів і пропонують принципово нездійсненний за даних умов проект (заклики до побудови комунізму за два—три десятки років).

Означені складники політичної ідеології (ідеї, гіпотези, концепції,

доктрини, теорії, ідеали, цінності, гасла, міфи та утопії) в своїй сукупності формують програму політичної діяльності політичних суб'єктів.

Політична програма — це насамперед план, за яким готові діяти та чи та партія, блок, соціальна група, клас, нація, світове співтовариство. В ній наголошені засадові принципи бачення проблем, цілей, завдань та шляхів їх розв'язання в усіх сферах суспільного життя. Програмою намічають послідовність дій, засоби, методи суспільних перетворень, передбачають темпи й терміни трансформацій.

III

Функції політичних ідеологій

Ідеологія відіграє важливу роль в житті суспільства і як соціальний інститут виконує цілий ряд соціально значущих функцій.

Світоглядно-аксіологічна функція формує соціально-значущі уявлення про соціальну реальність, дає оцінку на основі соціальних інтересів різного роду явищ і формує цінності і норми поведінки в різних громадських підсистемах.

Прогностична функція моделює майбутній розвиток суспільства, дає уявлення про можливе кращому його пристрої, до якого необхідно прагнути всім громадянам цього суспільства.

Програмно-цільова функція ідеології показує цілі, розробляє плани та програми їх досягнення і регламентує тим самим поведінку людей в суспільстві (наприклад, шаріат як норма поведінки мусульманина).

Ідентифікує функція формує політичні ідентичності, що дозволяють визначити своє місце в політичному просторі.

Інтегруюча функція забезпечує формування певного підходу до явищ соціокультурної практики суспільства.

Захисна функція забезпечує конкурентну (або боротьба, або співіснування) взаємодія з іншими ідеологіями.

Соціально-організуюча функція визначає принципи організації і управління життям суспільства.

Мобілізуюча функція забезпечує політичну активність населення і ступінь політичної участі громадян в суспільному житті в ім'я вирішення конкретних політичних завдань.

Таким чином, ідеологія виконує одночасно інтегративні та розмежувальні

функції: з одного боку, згуртовуючи членів тієї чи іншої партії, з іншого - надає можливість опозиції вести конкурентну боротьбу в суспільстві, що забезпечує його розвиток, рухливість.

Залежно від того, в якому обсязі ті чи інші ідеології або ідеологічні конструкції виконують зазначені функції, їх можна розділити на актуальні та маргінальні.

Актуальні реалізують зазначені функції майже в повному обсязі, маргінальні - лише частково. На нашу думку, щоб можна було судити про актуальну ідеологію, необхідні не тільки власне ідеологічні, а й соціально-економічні, соціально-політичні, політико-організаційні складові.

Актуальна ідеологія - це така ідеологія, яка має в суспільстві досить численну соціальну базу, і дана ідеологія є концептуалізацією її соціального інтересу. Дана ідеологія пов'язана з політичним рухом, який з тих чи інших причин не влаштовує існуючий соціальний порядок або в цілому, або в якійсь його частині.

Актуальна ідеологія, особливо в транзитивних системах, претендує на цілісне бачення соціальної перебудови суспільства і прагне до здійснення цього перебудови. Відповідно, актуальні партії - це партії, вписані або вписалися в соціальну структуру суспільства, що мають в суспільстві соціальну та інтелектуальну опору.

Маргінальна ідеологія може бути стає ідеологією або ідеологією минає. Так, зелені партії в Європі пройшли шлях від маргінальних до системних гравців політичного простору. У сучасній Росії до маргінальних ідеологій можна віднести ідеології політичного центру (ідеології партії влади), хоча вони і підкріплені сильним політичним впливом.